

अथ अष्टमोऽध्यायः

आठवा अध्याय (अक्षरब्रह्मयोग) श्लोक ८-२८

अर्थः-

अर्जुन उवाच

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ ८-१ ॥

अन्वयार्थ

अर्जुन = अर्जुन, उवाच = म्हणाला, पुरुषोत्तम = हे पुरुषोत्तम
श्रीकृष्णा, तत् = ते, ब्रह्म = ब्रह्म, किम् = काय आहे, अध्यात्मम्
= अध्यात्म, किम् = काय आहे, कर्म = कर्म, किम् = काय आहे,
अधिभूतम् = अधिभूत (या नावाचे), किम् = काय, प्रोक्तम् =
म्हटले गेले आहे, च = तसेच, अधिदैवम् = अधिदैव, किम् =
कशाला, उच्यते = म्हटले जाते ॥ ८-१ ॥

अर्थः-

अर्जुन म्हणाला, हे पुरुषोत्तम श्रीकृष्णा, ते ब्रह्म काय आहे?
अध्यात्म काय आहे? कर्म काय आहे? अधिभूत शब्दाने काय
सांगितले आहे? आणि अधिदैव कशाला म्हणतात? ॥ ८-१ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदना

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ ८-२ ॥

अन्वयार्थ

मधुसूदन = हे मधुसूदना (श्रीकृष्णा), अत्र = येथे, अधियज्ञः = अधियज्ञ, कः = कोण आहे (व तो), अस्मिन् = या, देहे = शरीरामध्ये, कथम् = कसा आहे, च = तसेच, नियतात्मभिः = ज्यांचे चित्त तुमच्यामध्ये युक्त आहे अशा पुरुषांच्या द्वारे, प्रयाणकाले = अंतसमयी, (त्वम्) = तुम्ही, कथम् = कोणत्या प्रकाराने, ज्ञेयः असि = जाणले जाता ॥ ८-२ ॥

अर्थः-

हे मधुसूदना (श्रीकृष्णा), येथे अधियज्ञ कोण आहे? आणि तो या शरीरात कसा आहे? तसेच अंतकाळी युक्त चित्ताचे पुरुष तुम्हाला कसे जाणतात? ॥ ८-२ ॥

श्रीभगवानुवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ॥ ८-३ ॥

अन्वयार्थ

श्रीभगवान् = भगवान् श्रीकृष्ण, उवाच = म्हणाले, परमम् = परम, अक्षरम् = अक्षर, ब्रह्म = ब्रह्म आहे, स्वभावः = आपले स्वरूप म्हणजे जीवात्मा हा, अध्यात्मम् = अध्यात्म (नावाने), उच्यते = सांगितला जातो, (च) = तसेच, भूतभावोद्भवकरः = भूतांच्या भावांना उत्पन्न आणि अभ्युदय व वृद्धीकरणारा, (यः) = जो, विसर्गः = सृष्टिचवनारूपी विसर्ग अर्थात त्याग आहे, (सः) = तो, कर्मसञ्ज्ञितः = कर्म या नावाने सांगितला जातो ॥ ८-३ ॥

अर्थ:-

भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, परम अक्षर ब्रह्म आहे. आपले स्वरूप अर्थात जीवात्मा अध्यात्म नावाने सांगितला जातो. तसेच भूतांचे भाव उत्पन्न करणारा जो त्याग आहे, तो कर्म या नावाने संबोधला जातो. ॥ ८-३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम्

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतांवर ॥ ८-४ ॥

अन्वयार्थ

क्षरः भावः = उत्पत्ती-विनाश शील असणारे सर्व पदार्थ, अधिभूतम् = अधिभूत आहेत, पुरुषः = हिरण्यमय पुरुष अर्थात ब्रह्मदेव, अधिदैवतम् = अधिदैवत आहे, च = आणि, देहभृताम्

वर = देहधारी माणसात श्रेष्ठ असणाऱ्या हे अर्जुना, अत्र देहे = या शरीरामध्ये, अहम् एव = मी वासुदेवच, अधियज्ञः = अंतर्यामीरूपाने अधियज्ञ आहे ॥ ८-४ ॥

अर्थ:-

उत्पत्ती-विनाश असलेले सर्व पदार्थ अधिभूत आहेत. हिरण्यमय पुरुष अधिदैव आहे आणि हे देहधान्यांमध्ये श्रेष्ठ अर्जुना, या शरीरात मी वासुदेवच अंतर्यामी रूपाने अधियज्ञ आहे. ॥ ८-४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ८-५ ॥

अन्वयार्थ

अन्तकाले च = अंतकाळी सुद्धा, यः = जो पुरुष, माम् एव = माझेच, स्मरन् = स्मरण करीत, कलेवरम् = शरीराचा, मुक्त्वा = त्याग करून , प्रयाति = जातो, सः = तो, मद्भावं = साक्षात माझे स्वरूप, याति = प्राप्त करून घेतो, अत्र = या बाबतीत, संशयः = कोणताही संशय, न अस्ति = नाही ॥ ८-५ ॥

अर्थ:-

जो पुरुष अंतकाळीही माझेच स्मरण करीत शरीराचा त्याग करून जातो, तो साक्षात माझ्या स्वरूपाचा प्राप्त होतो, यात मुळीच संशय नाही. ॥ ८-५ ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैतिकौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ८-६ ॥

अन्वयार्थ

कौन्तेय = हे कुंतीपुत्र अर्जुना, अन्ते = अंतकाळी, यम् यम् = ज्या ज्या, वा अपि = ही, भावम् = भावाचे, स्मरन् = स्मरण करीत, कलेवरम् = शरीराचा, त्यजति = त्याग करतो, तम् तम् एव = तो तो भावच, (सः पुरुषः) = तो पुरुष, एति = प्राप्त करून घेतो (कारण तो), सदा = नेहमी, तद्भावभावितः = त्या भावाने भावित झालेला असतो ॥ ८-६ ॥

अर्थ:-

हे कुंतीपुत्र अर्जुना, हा मनुष्य अंतकाळी ज्या ज्या भावाचे स्मरण करीत शरीराचा त्याग करतो, त्याला त्याला तो जाऊन मिळतो. कारण तो नेहमी त्याच भावाचे चिंतन करीत असतो. ॥ ८-६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मर्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ८-७ ॥

अन्वयार्थ

तस्मात् = म्हणून, (अर्जुन) = हे अर्जुना, सर्वेषु = सर्व, कालेषु = काळी, (त्वम्) = तू, माम् अनुस्मर = (निरंतर) माझे स्मरण कर, च = आणि, युध्य = युद्धसुद्धा कर, (एवम्) = अशाप्रकारे, मयि = माझ्या ठिकाणी, अर्पितमनोबुद्धिः = अर्पण केलेल्या अशा मन व बुद्धी यांनी युक्त होऊन, असंशयम् = निःसंदेहपणे, माम् एव = मलाच, एष्यसि = तू प्राप्त करून घेशील ॥ ८-७ ॥

अर्थ:-

म्हणून हे अर्जुना, तू सर्वकाळी निरंतर माझे स्मरण कर आणि युद्धही कर. अशा प्रकारे माझ्या ठिकाणी मन-बुद्धी अर्पण केल्यामुळे तू निःसंशय मलाच येऊन मिळशील. ॥ ८-७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८-८ ॥

अन्वयार्थ

पार्थ = हे पार्था (अर्थात पृथापुत्रअर्जुना) (असा नियम आहे की), अभ्यासयोगयुक्तेन = परमेश्वराच्या ध्यानाच्या अभ्यासरूपी योगाने युक्त, नान्यगामिना = दुसरीकडे न जाणाऱ्या

(अशा), चेतसा = विताने, अनुचिन्तयन् = निरंतर चिंतन करणारा मनुष्य, परमम् = परम, दिव्यम् = प्रकाशस्वरूप दिव्य, पुरुषम् = पुरुषाला म्हणजे परमेश्वरालाच, याति = प्राप्त करून घेतो ॥ ८-८ ॥

अर्थ:-

हे पार्था (अर्थात पृथापुत्र अर्जुना), असा नियम आहे की, परमेश्वराच्या ध्यानाच्या अभ्यासरूपी योगाने युक्त, दुसरीकडे न जाणाऱ्या विताने निरंतर चिंतन करणारा मनुष्य, परम प्रकाशस्वरूप दिव्य पुरुषाला म्हणजे परमेश्वरालाच जाऊन मिळतो. ॥ ८-८ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः।

**सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥
८-९ ॥**

अन्वयार्थ

कविम् = सर्वज्ञ, पुराणम् = अनादी, अनुशासितारम् = सर्वांचा नियंता, अणोः अणीयांसम् = सूक्ष्मापेक्षा अतिसूक्ष्म, सर्वस्य धातारम् = सर्वांचे धारण-पोषण करणारा, अचिन्त्यरूपम् = अचिन्त्य स्वरूप, आदित्यवर्णम् = सूर्याप्रमाणे नित्य चेतन प्रकाशस्वरूप, (च) = आणि, तमसः = अविद्येच्या, परस्तात् =

फार पतीकडे असणाऱ्या शुद्ध सत्त्वदानंदघन परमेश्वराचे, यः
= जो, अनुस्मरेत् = निरंतर स्मरण करतो ॥ ८-९ ॥

अर्थ:-

जो पुरुष सर्वज्ञ, अनादी, सर्वांचा नियामक, सूक्ष्माहूनही
अतिसूक्ष्म, सर्वांचे धारण-पोषण करणारा, अतर्क्यस्वरूप,
सूर्याप्रमाणे नेहमी चेतन प्रकाशरूप आणि अविद्येच्या अत्यंत
पतीकडील अशा शुद्ध सत्त्वदानंदघन परमेश्वराचे स्मरण
करतो ॥ ८-९ ॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति
दिव्यम् ॥ ८-१० ॥

अन्वयार्थ

सः = तो, भक्त्या युक्तः = भक्तीने युक्त असा पुरुष, प्रयाणकाले
= अंतकाळी (सुद्धा), योगबलेन = योगाच्या सामर्थ्याने, भ्रुवोः =
भ्रुव्यांच्या, मध्ये = मध्यात, प्राणम् = प्राणाला, सम्यक् = योग्य
प्रकारे, आवेश्य = स्थापन करून, च = नंतर, अचलेन =
निश्चल, मनसा = मनाने, (स्मरन्) = स्मरण करीत, तम् =
त्या, दिव्यम् = दिव्यरूप, परम् = परम, पुरुषम् एव = पुरुष
परमात्म्यालाच, उपैति = प्राप्त करून घेतो ॥ ८-१० ॥

अर्थ:-

तो भक्तियुक्त पुरुष अंतकाळीसुद्धा योगबलाने भुवयांच्या मध्यभागी प्राण चांगल्या रीतीने स्थापन करून मग निश्चल मनाने स्मरण करीत त्या दिव्यरूप परम पुरुष परमात्म्यालाच प्राप्त होतो. ॥ ८-१० ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सद्ब्रह्मेण प्रवक्ष्ये ॥ ८-११ ॥

अन्वयार्थ

वेदविदः = वेद जाणणारे विद्वान्, यत् = ज्या सत्त्वदानंदघनरूप परमपदाला, अक्षरम् = अविनाशी, वदन्ति = म्हणतात, वीतरागाः = आसक्तिरहित, यतयः = प्रयत्नशील संन्यासी महात्मे लोक, यत् = ज्यात, विशन्ति = प्रवेश करतात, (च) = आणि, यत् = ज्या परमपदाची, इच्छन्तः = इच्छा करणारे (ब्रह्मचारी लोक), ब्रह्मचर्यम् = ब्रह्मचर्याचे, चरन्ति = आचरण करतात, तत् = ते, पदम् = परम पद (कसे मिळते), ते = तुझ्यासाठी, सद्ब्रह्मेण = संक्षेपाने, प्रवक्ष्ये = मी सांगेन ॥ ८-११ ॥

अर्थ:-

वेदवेत्ते विद्वान ज्या सत्त्विदानंदघनरूप परमपदात्ता अविनाशी म्हणतात, आसक्ती नसलेले यत्नशील संन्यासी महात्मे ज्याच्यामध्ये प्रवेश करतात आणि ज्या परमपदाची इच्छा करणारे ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्याचे आचरण करतात, ते परमपद मी तुला थोडक्यात सांगतो. ॥ ८-११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्न्याध्यात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ ८-१२ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ ८-१३ ॥

अन्वयार्थ

सर्वद्वाराणि = सर्व इंद्रियांच्या द्वारांना, संयम्य = रोखून, च = तसेच, हृदि = हृद्देशामध्ये, मनः = मनाला, निरुध्य = स्थिर करून (नंतर जिंकलेल्या त्या मनाच्या द्वारा), प्राणम् = प्राणाला, मूर्ध्नि = मस्तकात, आधाय = स्थापन करून, आत्मनः = परमात्म्याच्या संबंधी, योगधारणाम् = योगधारणेमध्ये, आस्थितः = स्थित होऊन, यः = जो पुरुष, ओम् = ॐ, इति = अशा, एकाक्षरम् = एक अक्षर रूप, ब्रह्म = ब्रह्माचा, व्याहरन् = उच्चार करीत (आणि त्याचे अर्थः- स्वरूप अशा), माम् = मज निर्गुण ब्रह्माचे, अनुस्मरन् = चिंतन करीत,

देहम् = देहाचा, त्यजन् = त्याग करून, प्रयाति = जातो, सः = तो पुरुष, परमाम् = परम, गतिम् = गती, याति = प्राप्त करून घेतो ॥ ८-१२, ८-१३ ॥

अर्थ:-

सर्व इंद्रियांची द्वारे अडवून मनाला हृदयाच्या ठिकाणी स्थिर करून नंतर जिकलेल्या मनाने प्राण मस्तकात स्थापन करून परमात्मसंबंधी योगधारणेत स्थिर होऊन जो पुरुष ॐ या एक अक्षर रूप ब्रह्माचा उच्चार करीत आणि त्याचे अर्थ:- स्वरूप निर्गुणब्रह्म जो मी आहे त्याचे चिंतन करीत देह टाकून जातो, तो परम गतीला प्राप्त होतो. ॥ ८-१२, ८-१३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ ८-१४ ॥

अन्वयार्थ

पार्थ = हे पार्था (अर्थात पृथापुत्र अर्जुना), (मयि) = माझ्या ठिकाणी, अनन्यचेताः = अनन्यचित्त होऊन, यः = जो पुरुष, नित्यशः = सदाच, सततम् = निरंतर, माम् = मज पुरुषोत्तमाचे, स्मरति = स्मरण करतो, तस्य = त्या, नित्ययुक्तस्य = नित्य निरंतर माझ्यामध्ये युक्त असणाऱ्या,

योगिनः = योग्यासाठी, अहम् = मी, सुलभः = सुलभ आहे
म्हणजे मी त्याला सहज प्राप्त होतो ॥ ८-१४ ॥

अर्थ:-

हे पार्था (अर्थात पृथापुत्र अर्जुना), जो पुरुष माझ्या ठिकाणी
अनन्यचित होऊन नेहमी मज पुरुषतमाचे स्मरण करतो, त्या
नित्य माझ्याशी युक्त असलेल्या योग्याला मी सहज प्राप्त
होणार आहे. ॥ ८-१४ ॥

मामुपेत्यपुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ ८-१५ ॥

अन्वयार्थ

परमाम् = परम, संसिद्धिम् = सिद्धीला, गताः = प्राप्त करून
घेतलेले, महात्मानः = महात्मे लोक, माम् = मला, उपेत्य =
प्राप्त करून घेतात (तो), दुःखालयम् = दुःखांचे घर (तसेच),
अशाश्वतम् = क्षणभंगुर (असा), पुनर्जन्म = पुनर्जन्म, न
आप्नुवन्ति = प्राप्त करून घेत नाहीत ॥ ८-१५ ॥

अर्थ:-

परम सिद्धी मिळविलेले महात्मे एकदा मला प्राप्त झाल्यावर
दुःखांचे आगार असलेल्या क्षणभंगुर पुनर्जन्माला जात नाहीत.

॥ ८-१५ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ८-१६ ॥

अन्वयार्थ

अर्जुन = हे अर्जुना, आब्रह्मभुवनात् = ब्रह्मलोकापर्यंत, लोकाः =
सर्व लोक, पुनरावर्तिनः = पुनरावर्ती आहेत, तु = परंतु,
कौन्तेय = हे कौन्तेया(कुंतीपुत्र अर्जुना), माम् = मला, उपेत्य =
प्राप्त करून घेतल्यावर, पुनर्जन्म = पुनर्जन्म, न विद्यते = होत
नाही ॥ ८-१६ ॥

अर्थ:-

हे अर्जुना, ब्रह्मलोकापर्यंतचे सर्व लोक पुनरावर्ती आहेत. परंतु
हे कौन्तेया(कुंतीपुत्र अर्जुना), मला प्राप्त झाल्यावर पुनर्जन्म
होत नाही. (कारण मी कालातीत आहे आणि हे सर्व
ब्रह्मादिकांचे लोक कालाने मर्यादित असल्याने अनित्य
आहेत.) ॥ ८-१६ ॥

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ८-१७ ॥

अन्वयार्थ

ब्रह्मणः = ब्रह्मदेवाचा, यत् = जो, अहः = एक दिवस आहे, (तत्) = तो, सहस्रयुगपर्यन्तम् = एक हजार चतुर्युगांपर्यंतची अवधी असणारा आहे, (च) = आणि, रात्रिम् (अपि) = रात्र ही सुद्धा, युगसहस्रान्ताम् = एक हजार चतुर्युगांपर्यंतची अवधी असणारी आहे (असे), (ये) = जे पुरुष, विदुः = तत्त्वतः जाणतात, ते = ते, जनाः = योगी लोक, अहोरात्रविदः = कालाचे तत्व जाणणारे आहेत ॥ ८-१७ ॥

अर्थ:-

ब्रह्मदेवाचा एक दिवस एक हजार चतुर्युगांचा असून रात्रही एक हजार चतुर्युगांची असते. जे योगी हे तत्त्वतः जाणतात, ते कालाचे स्वरूप जाणणारे होत. ॥ ८-१७ ॥

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ ८-१८ ॥

अन्वयार्थ

अहरागमे = ब्रह्मदेवाच्या दिवसाच्या प्रवेशकाली, सर्वाः = संपूर्ण, व्यक्तयः = चराचर भूतसमूह हे, अव्यक्तात् =

अव्यक्तापासून म्हणजे ब्रह्मदेवाच्या सूक्ष्म शरीरापासून, प्रभवन्ति = उत्पन्न होतात, (च) = आणि, रात्र्यागमे = ब्रह्मदेवाच्या रात्रीच्या प्रवेशकाळात, तत्र = त्या, अव्यक्तसंज्ञके एव = अव्यक्त नावाच्या ब्रह्मदेवाच्या सूक्ष्म शरीरामध्येच, प्रलीयन्ते = लीन होऊन जातात ॥ ८-१८ ॥

अर्थ:-

सर्व चराचर भूतसमुदाय ब्रह्मदेवाच्या दिवसाच्या आरंभी अव्यक्तापासून म्हणजे ब्रह्मदेवाच्या सूक्ष्म शरीरापासून उत्पन्न होतात आणि ब्रह्मदेवाच्या रात्रीच्या आरंभी त्या अव्यक्त नावाच्या ब्रह्मदेवाच्या सूक्ष्म शरीरात विलीन होतात. ॥ ८-१८ ॥

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ ८-१९ ॥

अन्वयार्थ

पार्थ = हे पार्था (अर्थात पृथापुत्रअर्जुना), सः एव = तोच, अयम् = हा, भूतग्रामः = भूतसमुदाय, भूत्वा भूत्वा = वारंवार उत्पन्न होऊन, अवशः = प्रकृतीला वश होऊन, रात्र्यागमे = रात्रीच्या प्रवेशकाळी, प्रलीयते = लीन होऊन जातो, (च) = आणि,

अहरागमे = दिवसाच्या प्रवेशकाळी, (पुनः) = पुन्हा, प्रभवति = उत्पन्न होतो ॥ ८-१९ ॥

अर्थ:-

हे पार्था (अर्थात पृथापुत्र अर्जुना), तोच हा भूतसमुदाय पुन्हा पुन्हा उत्पन्न होऊन प्रकृतीच्या अधीन असल्यामुळे रात्रीच्या आरंभी विलीन होतो व दिवसाच्या आरंभी पुन्हा उत्पन्न होतो. ॥ ८-१९ ॥

परस्तरमात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ ८-२० ॥

अन्वयार्थ

तु = परंतु, तस्मात् = त्या, अव्यक्तात् = अव्यक्तापेक्षा अतिशय, परः = पर (असा), अन्यः = दुसरा म्हणजे वेगळा, यः = जो, सनातनः = सनातन, अव्यक्तः = अव्यक्त, भावः = भाव आहे, सः = तो (परम दिव्य पुरुष), सर्वेषु = सर्व, भूतेषु = भूते, नश्यत्सु = नष्ट झाल्यावर (सुद्धा), न विनश्यति = नष्ट होत नाही ॥ ८-२० ॥

अर्थ:-

त्या अव्यक्ताहून फार पलीकडचा दुसरा अर्थात विलक्षण जो सनातन अव्यक्त भाव आहे, तो परम दिव्य पुरुष सर्व भूते नाहीशी झाली, तरी नाहीसा होत नाही. ॥ ८-२० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्दाम परमं मम ॥ ८-२१ ॥

अन्वयार्थ

अव्यक्तः = अव्यक्त हा, अक्षरः = अक्षर, इति = या नावाने, उक्तः = सांगितला गेला आहे, तम् = त्याच अक्षर नावाच्या अव्यक्त भावाला, परमाम् गतिम् = परम गती (असे), आहुः = म्हणतात, (च) = आणि, यम् = ज्या सनातन अव्यक्त भावाला, प्राप्य = प्राप्त करून घेतल्यावर, (मानवाः) = माणसे, न निवर्तन्ते = परत येत नाहीत, तत् = ते, मम = माझे, परमम् = परम, धाम = धाम आहे ॥ ८-२१ ॥

अर्थ:-

त्याला अव्यक्त, अक्षर असे म्हणतात. त्यालाच श्रेष्ठ गती म्हणतात. ज्या सनातन अव्यक्त भावाला प्राप्त झाल्यावर मनुष्य परत येत नाही, ते माझे सर्वश्रेष्ठ स्थान होय. ॥ ८-२१ ॥

पुरुषः स परः पार्थ भवत्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तः स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ ८-२२ ॥

अन्वयार्थ

पार्थ = हे पार्था (अर्थात पृथापुत्र अर्जुना), यस्य = ज्या परमात्म्याच्या, अन्तः स्थानि = अंतर्गत, भूतानि = सर्व भूते आहेत, (च) = आणि, येन = ज्या सत्त्वदानंदघन परमात्म्याने, इदम् = हे, सर्वम् = समस्त जग, ततम् = परिपूर्ण आहे, सः = तो सनातन अव्यक्त, परः = परम, पुरुषः तु = पुरुष तर, अनन्यया = अनन्य, भक्त्या = भक्तीनेच, लभ्यः = मिळतो ॥ ८-२२ ॥

अर्थ:-

हे पार्था (अर्थात पृथापुत्र अर्जुना), ज्या परमात्म्याच्या ठिकाणी सर्व भूते आहेत आणि ज्या सत्त्वदानंदघन परमात्म्याने हे सर्व जग व्यापले आहे, तो सनातन अव्यक्त परम पुरुष अनन्य भक्तीनेच प्राप्त होणारा आहे. ॥ ८-२२ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिंचैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ८-२३ ॥

अन्वयार्थ

भरतर्षभ = हे भरतवंशीयांमध्ये श्रेष्ठ अर्जुना, यत्र = ज्या, काले = काळी अर्थात मार्गातील, प्रयाताः = शरीराचा त्याग करून

गेलेले, योगिनः तु = योगी लोक तर, अनावृतिम् = परत न येणारी गती, च = आणि (ज्या मार्गात गेलेले), आवृतिम् एव = परत येणारी गतीच, यान्ति = प्राप्त करून घेतात, तम् = त्या, कालम् = काळाचे म्हणजेच दोन मार्गांच्या बाबतीत, वक्ष्यामि = मी सांगतो ॥ ८-२३ ॥

अर्थ:-

हे भरतवंशीयांमध्ये श्रेष्ठ अर्जुना, ज्या काळी शरीराचा त्याग करून गेलेले योगी परत जन्माला न येणाऱ्या गतीला प्राप्त होतात आणि ज्या काळी गेलेले परत जन्माला येणाऱ्या गतीला प्राप्त होतात, तो काळ अर्थात दोन मार्ग मी सांगेन. ॥ ८-२३ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षणमासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ८-२४ ॥

अन्वयार्थ

ज्योतिः = (ज्या मार्गात) ज्योतिर्मय, अग्निः = अग्नी अभिमानी देवता आहे, अहः = दिवसाचा अभिमानी देव आहे, शुक्लः = शुक्ल पक्षाची अभिमानी देवता आहे, उत्तरायणम् = उत्तरायणाच्या, षणमासाः = सहा महिन्यांची अभिमानी देवता आहे, तत्र = त्या मार्गावर, प्रयाताः = मेल्यावर गेलेले असे, ब्रह्मविदः = ब्रह्मवेत्ते, जनाः = योगी (वरील देवतांच्याकडून

क्रमाने घेतले जाऊन), ब्रह्म = ब्रह्म, गच्छन्ति = प्राप्त करून घेतात ॥ ८-२४ ॥

अर्थ:-

ज्या मार्गात ज्योतिर्मय अग्नीची अभिमानी देवता आहे, दिवसाची अभिमानी देवता आहे, शुक्लपक्षाची अभिमानी देवता आहे आणि उत्तरायणाच्या सहा महिन्यांची अभिमानी देवता आहे, त्या मार्गात मेल्यावर गेलेले ब्रह्मज्ञानी योगी वरील देवतांकडून क्रमाने नेले जाऊन ब्रह्माला प्राप्त होतात. ॥ ८-२४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ ८-२५ ॥

अन्वयार्थ

धूमः = (ज्या मार्गात) धूम अभिमानी देवता आहे, रात्रिः = रात्रीची अभिमानी देवता आहे, तथा = तसेच, कृष्णः = कृष्णपक्षाची अभिमानी देवता आहे, दक्षिणायनम् = दक्षिणायनाच्या, षण्मासाः = सहा महिन्यांची अभिमानी देवता आहे, तत्र = त्या मार्गावर (मेल्यावर गेलेला), योगी = सकाम कर्मे करणारा योगी हा (उपर्युक्त देवतांच्या द्वारा क्रमाने नेला जात असता), चान्द्रमसम् = चंद्राच्या, ज्योतिः = ज्योतीप्रत,

प्राप्य = प्राप्त होऊन (स्वर्गामध्ये असणाऱ्या शुभ कर्मांचे फळ भोगून झाल्यावर), निवर्तते = परत येतो ॥ ८-२५ ॥

अर्थ:-

ज्या मार्गात धुराची अभिमानी देवता आहे, रात्रीची अभिमानी देवता आहे, कृष्णपक्षाची अभिमानी देवता आहे आणि दक्षिणायनाच्या सहा महिन्यांची अभिमानी देवता आहे, त्या मार्गात मेल्यावर गेलेला सकाम कर्म करणारा योगी वरील देवतांकडून नेला जातो. पुढे तो चंद्रतेजाला प्राप्त होऊन स्वर्गात आपल्या शुभ कर्मांची फळे भोगून परत येतो. ॥ ८-२५ ॥

॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्ततेपुनः ॥ ८-२६ ॥

अन्वयार्थ

हि = कारण, शुक्लकृष्णे = शुक्ल व कृष्ण म्हणजे देवयान व पितृयान असे, जगतः = जगताचे, एते = हे दोन प्रकारचे, गती = मार्ग, शाश्वते = सनातन, मते = मानले गेले आहेत (त्यांपैकी), एकया = एकाच्या द्वारा गेलेला, अनावृत्तिम् = जिच्यातून परती नाही अशा परम गतीला, याति = प्राप्त करून घेतो, (च) = आणि, अन्यया = दुसऱ्याचे द्वारा गेलेला, पुनः =

पुन्हा, आवर्तते = परत येतो म्हणजे जन्ममृत्यूमध्येसापडतो ॥
८-२६ ॥

अर्थ:-

कारण जगाचे हे दोन प्रकारचे शुक्ल व कृष्ण अर्थात देवयान व पितृयान मार्ग सनातन मानले गेले आहेत. यांतील ज्या मार्गाने गेले असता परत यावे लागत नाही, अशा मार्गाने गेलेला त्या परम गतीला प्राप्त होतो आणि दुसऱ्या मार्गाने गेलेला पुन्हा परत येतो म्हणजे जन्म-मृत्यूलाप्राप्त होतो. ॥ ८-२६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तरमात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ ८-२७ ॥

अन्वयार्थ

पार्थ = हे पार्था (अर्थात पृथापुत्रअर्जुना), (एवम्) = अशाप्रकारे, एते = हे दोन, सृती = मार्ग, जानन् = तत्त्वतः जाणून, कश्चन = कोणताही, योगी = योगी, न मुह्यति = मोहित होत नाही, तरमात् = या कारणाने, अर्जुन = हे अर्जुना, सर्वेषु = सर्व, कालेषु = काळांमध्ये, योगयुक्तः भव = समबुद्धिरूप योगाने तू युक्त हो म्हणजे माझ्या प्राप्तीसाठी निरंतर साधने कर ॥ ८-२७

॥

अर्थ:-

हे पार्था (अर्थात् पृथापुत्रअर्जुना), अशा रीतीने या दोन मार्गांना तत्त्वतः जाणल्यावर कोणीही योगी मोह पावत नाही. म्हणून हे अर्जुना, तू सर्व काळी समबुद्धिरूप योगाने युक्त हो अर्थात् नेहमी माझ्या प्राप्तीसाठी साधन करणारा हो. ॥ ८-२७ ॥

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्
॥ ८-२८ ॥

अन्वयार्थ

इदम् = हे रहस्य, विदित्वा = तत्त्वतः जाणून, योगी = योगी पुरुष हा, वेदेषु = वेदांच्या पठणांमध्ये, च = आणि, यज्ञेषु तपःसु दानेषु = यज्ञ, तप आणि दानादी करण्यामध्ये, यत् = जे, पुण्यफलम् = पुण्यफल, प्रदिष्टम् = सांगितले आहे, तत् सर्वम् = ते सर्व, एव = निःसंदेहपणे, अत्येति = उल्लंघन करून जातो, च = आणि, आद्यम् = सनातन, परम् स्थानम् = परम पद, उपैति = प्राप्त करून घेतो ॥ ८-२८ ॥

अर्थ:-

योगी पुरुष या रहस्याला तत्त्वतः जाणून, वेदांचे पठण, यज्ञ, तप, दान इत्यादी करण्याचे जे पुण्यफळ सांगितले आहे, त्या सर्वाला निःसंशय ओलांडून जातो आणि सनातन परमपदाला पोहोचतो. ॥ ८-२८ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरब्रह्मयोगो
नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अर्थ:-

ॐ हे परमसत्य आहे. याप्रमाणे श्रीमद्भगवद्गीतारूपी
उपनिषद तथा ब्रह्मविद्या आणि योगशास्त्राविषयी श्रीकृष्ण
आणि अर्जुन यांच्या संवादातील अक्षरब्रह्मयोग नावाचा हा
आठवा अध्याय समाप्त झाला. ॥ ८ ॥
